

,t ZANDT

**gemeentebeschrijving
regio Hogeland**

Monumenten Inventarisatie Project provincie Groningen

colofon

uitgever : Provincie Groningen

**samenstelling
en lay-out** : J.T. Possel, kunsthistoricus
M. van der Werff, sociaal-geograaf
J.B. Wolters, stedenbouwkundige

INLEIDING

De gemeentebescrijving van 't Zandt is ontstaan in het kader van het Monumenten Inventarisatie Project (MIP). Dit project is geïnitieerd door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en uitgevoerd door de provincies. Het heeft als doel een globaal overzicht te geven van de stedenbouw en bouwkunst uit de periode 1850-1940. De inventarisatie is per provincie, gebiedsgewijs aangepakt. Voor de provincie Groningen waren dat de volgende gebieden: het Hogeland (inclusief de gemeente Slochteren), het Westerkwartier, het Oldambt, de Veenkoloniën en het Gorecht.

Om greep te krijgen op het inventarisatiegebied is de volgende methodiek ontwikkeld:

- 1 er is een regiobescrijving gemaakt van elk van de hierboven genoemde gebieden, die een algemeen kader biedt voor de uitgevoerde inventarisaties;
- 2 in samenhang daarmee is per gemeente een gemeentebescrijving opgesteld, die nader ingaat op de ontwikkelingen in die gemeente;
- 3 verder zijn door middel van veldwerk structuren en objecten uit de betreffende periode geïnventariseerd. De inventarisatie heeft tevens als toetsing gediend van de regio- en gemeentebescrijving.

In de gemeentebescrijving van 't Zandt wordt in het kort een beeld geschetst van de ontwikkelingsgeschiedenis van de gemeente tot 1940. De volgende aspecten komen hierbij aan de orde:

- 1 begrenzing en ligging van het gebied
- 2 ontstaansgeschiedenis
- 3 grondgebruik
- 4 infrastructuur
- 5 nederzettingsstructuur.

Na deze ontwikkelingsschets van de gemeente wordt tenslotte in hoofdstuk 6 doel en methodiek van het stedenbouwkundig veldonderzoek en de inventarisatie van de bouwkunst weergegeven.

Bij de totstandkoming van deze gemeentebescrijving en de inventarisatie hebben wij van de kant van de gemeente alle mogelijke medewerking ontvangen. Wij willen haar hiervoor hartelijk bedanken.

J.T. Possel
M. van der Werff
J.B. Wolters

Inhoudsopgave

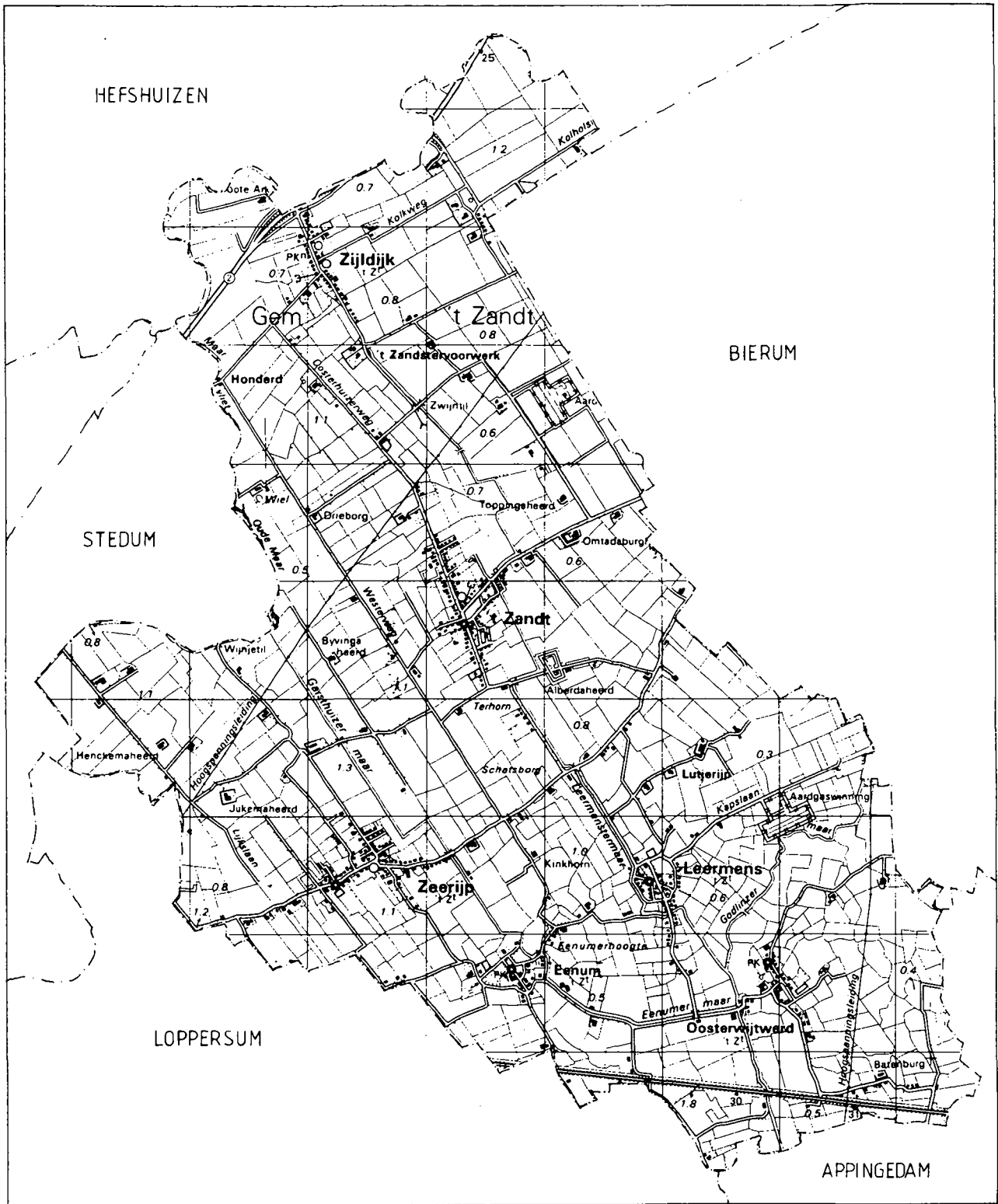
GEMEENTEBESCHRIJVING 'T ZANDT

1	Ligging.....	1
2	Ontstaansgeschiedenis.....	2
2.1	Geologische geschiedenis.....	2
2.2	Bewoningsgeschiedenis.....	2
3	Agrarisch grondgebruik.....	4
4	Infrastructuur.....	6
4.1	Landwegen.....	6
4.2	Waterwegen.....	6
4.3	Spoorwegen.....	7
4.4	Overig vervoer.....	7
5	Nederzettingsstructuur.....	8
5.1	Algemeen.....	8
5.2	Nederzettingsstructuur per dorp.....	10
	- 't Zandt.....	10
	- Eenum.....	12
	- Leermens.....	13
	- Oosterwijtwerd.....	14
	- Zeerijp.....	15
	- Zijldijk.....	16
5.3	Verspreide bebouwing.....	17

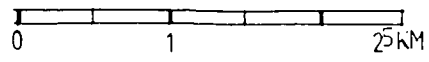
INVENTARISATIE

6	Inventarisatie stedenbouw en bouwkunst.....	18
6.1	Stedenbouwkundig veldonderzoek.....	18
6.2	Inventarisatie van de bouwkunst.....	19

LITERATUURLIJST.....	20
----------------------	----

GEMEENTE
'T ZANDT

GEMEENTEBESCHRIJVING 'T ZANDT

1 Ligging

De gemeente 't Zandt ligt in de regio het Hogeland in het noordoosten van de provincie Groningen. Het gebied wordt in het noorden begrensd door de gemeente Hefshuizen, in het westen door Stedum, in het oosten door Bierum en in het zuiden door Loppersum en Appingedam. Het grondgebied van de gemeente beslaat 3600 hectare.

In de gemeente liggen de dorpen Eenum, Leermens, Oosterwiltwerd, 't Zandt, Zeerijp en Zijldijk. De verspreide bebouwing bestaat uit de gehuchten Kolhol, Korendijk en Lutjerijp en verder uit verspreid liggende boerderijen en woningen.

Na de gemeentelijke herindeling van 1 januari 1990 vormt 't Zandt samen met de gemeenten Loppersum, Middelstum en Stedum de nieuwe gemeente Loppersum.

2 Ontstaansgeschiedenis

2.1 Geologische geschiedenis

Rond 2500 voor Christus bestond het noorden van de provincie Groningen nog uit waddengebied. Daarna groeide door veenvorming en aanslibbing het landschap aan. Van 1000-600 voor Christus werden door sedimentatie kwelderwallen gevormd. Eén van deze kwelderwallen loopt van Usquert in zuidelijke richting via Middelstum naar Ten Post en vervolgens in noordelijke richting via Eenum en Leermens naar Spijk. Deze kwelderwal vormde de oevers van de Fivelboezem, het mondingsgebied van de rivier de Fivel in de Waddenzee. Deze rivier was een natuurlijke afwateringsgeul vanuit de meer zuidelijk gelegen veengebieden.

In de loop der tijd wisselden overstromingen en perioden waarin de zee zich terugtrok, elkaar af. Tijdens de overstromingen vond sedimentatie plaats en groeide het kweldergebied verder aan. Tot omstreeks 1000 na Christus bleef de Fivelboezem echter bestaan. Daarna volgde een periode waarin de zeeboezem snel dichtslibde en werd bedijkt. De oude loop van de Fivel is nog steeds in het landschap te herkennen.

Het grootste deel van het gemeentelijke grondgebied van 't Zandt ligt in de voormalige Fivelboezem en bestaat dus uit land dat pas na de tiende eeuw is opgeslibd. Het zuidoostelijke deel van de gemeente wordt gevormd door de kwelderwal die al voor het begin van de jaartelling was ontstaan.

Genoemde ontwikkelingen hebben geleid tot een gebied waarin de hoogte varieert van 0,3 bij Lutjerijp tot 1,4 meter boven NAP in het uiterste noordoosten. De wierden vormen hier uiteraard een uitzondering op. Deze lopen op tot plaatselijk 5,3 meter +NAP. De bodem in de gemeente bestaat hoofdzakelijk uit zavel en (lichte) kleigrond.

2.2 Bewoningsgeschiedenis

De eerste bewoners in dit gebied vestigden zich rond de vijfde eeuw voor Christus. De kwelderwal was zo hoog opgeslibd, dat hij voor bewoning geschikt was. Om zich tegen de voortdurende overstromingen van de zee te beschermen, hoogden de bewoners hun woonplaatsen op, waardoor wierden ontstonden, o.a. Eenum, Leermens en Oosterwiltwerd.

Voor het jaar 1000 bleven de bewoners op de hogere delen in het gebied wonen. Daarna slibde de Fivelboezem snel dicht en vonden bedijkingen plaats. Deze dijken zijn inmiddels afgegraven. Het tracé is echter vaak nog te herkennen aan de wegen die op de dijken werden aangelegd.

De eerste dijkaanleg en de daarmee gepaard gaande inpoldering van de Fivelboezem vond plaats in 1192 waar nu de Westerweg loopt. In de dertiende eeuw volgden o.a. de dijk ter plaatse van de huidige Oosterhuizerweg (1249) en de Korendijk (1257). In 1317 werd de Zijldijk aangelegd, die van 't Zandstervoorwerk naar Uithuizermeeden liep. In 1444 werd het gebied ten oosten van Zijldijk bedijkt. Deze bedijking maakte deel uit van de Oude Dijk, een zeedijk die de gehele Groningse kust omvatte en nu nog te herkennen is in de landschapsstructuur. Deze dijk liep in het noordoosten langs de gemeentegrens met Bierum. Iets ten oosten van de boerderij "Omtadaburg" boog de Oude Dijk af richting Spijk. In 1453 werd het mondingsgebied van de rivier de Fivel afgesloten en in 1718 werd de inpoldering van de Fivelboezem voltooid met de aanleg van de Middeldijk.

Een belangrijke bijdrage aan de aanleg van dijken en de ontginning van het nieuwe land werd geleverd door kloosterlingen. Voorwerken (= kloosterboerderijen) werden bij voorkeur gesticht in onontgonnen gebied en leven tot op heden voort als boerderijnamen, zoals 't Zandstervoorwerk.

Door de toenemende bevolkingsdruk breidde de bewoning zich over het nieuwe gebied uit. Boerderijen en woningen werden in reeksen langs de dijken gebouwd. Sommige hiervan ontwikkelden zich tot dijkstreekdorpen, o.a. Zeerijp, 't Zandt en Zijldijk.

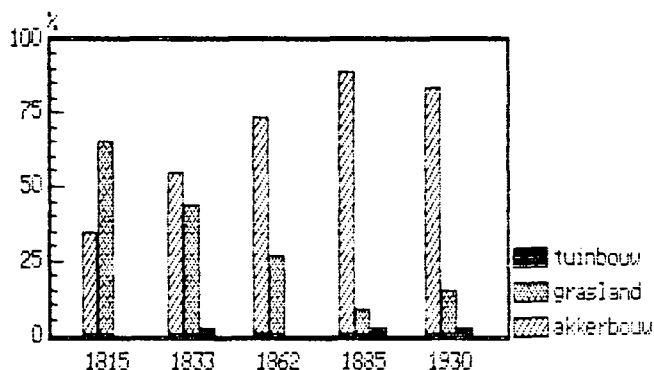
Met het dichtslibben en inpolderen van de Fivelboezem ontstonden er problemen met de afwatering. Oorspronkelijk vond de afwatering plaats via een systeem van zuid naar noord lopende geulen die het water naar de Fivelboezem afvoerden. Een deel van dit natuurlijke afwateringssysteem is in het huidige stelsel van maren en tochten bewaard gebleven. Toen de Fivelboezem was dichtgeslibd en werd bedijkt, kon het water niet meer in noordelijke richting worden afgevoerd. Halverwege de vijftiende eeuw vond dan ook een totale omkering van de stroomrichting plaats. Vanaf dat moment geschiedt de afwatering naar het zuiden op het Damsterdiep, dat het water via Delfzijl naar de Eems afvoert.

3 Agrarisch grondgebruik

Kenmerkend voor het gebied het Hogeland, waarvan de gemeente 't Zandt deel uitmaakt, zijn de diverse inpolderingen en de ontwikkelingen in de landbouw. Eén van deze ontwikkelingen was de omslag van veeteelt naar landbouw in de negentiende eeuw. Oorzaken hiervan waren o.a. de veepest, verbetering van de waterbeheersing, invoering van de kunstmest en een grote vraag naar akkerbouwproducten.

AGRARISCH GRONDGEBRUIK GEMEENTE 'T ZANDT

jaar	% akker- bouw	% gras- land	% tuin- bouw	tot. opp. cultuurgrond (ha)
1815	34,4	65,6		4066,45
1833	54,5	43,3	2,2	3666,99
1862	73,1	26,9		3793,49
1885	89,1	8,9	2,0	3645,92
1930	82,9	14,6	2,5	3535,05

bron: E.W. Hofstee (1985)

In 1815 was het grootste deel van alle cultuurgrond nog in gebruik als grasland. Daarna treedt de verschuiving van veeteelt naar akkerbouw op en in 1885 is bijna negentig procent van de cultuurgrond in gebruik als akkerbouwgebied. Eén van de redenen van dit hoge percentage is waarschijnlijk de jongere zeekleigrond van de voormalige Fivelboezem, die zich goed voor de akkerbouw leent. In 1930 is door de crisis het akkerbouwgebied iets kleiner geworden ten gunste van grasland.

De verkavelingsstructuur van het landbouwgebied ziet er in 1850 als volgt uit. Rondom de wierden van Eenum en Leermens komt een radiaire verkaveling voor: de radiaire structuur van de wierden is in het omringende landschap voortgezet. In de rest van het zuidoostelijke deel van de gemeente, komt onregelmatige blokverkaveling voor: de bewoners gebruikten oude kreken als perceelsscheiding. In de voormalige Fivelboezem is regelmatige blokverkaveling aan te treffen, ontstaan door de rationele aanleg van sloten. Door de ruilverkaveling 'Stedum-Loppersum' (1977) heeft de oude verkavelingsstructuur veranderingen ondergaan. Zo is o.a. de radiaire verkaveling bij Eenum verdwenen en zijn met name in het noordoosten van de gemeente grotere en beter gevormde (= beter met machines te bewerken) kavels ontstaan.

4 Infrastructuur

4.1 Landwegen

De wegenstructuur in de gemeente 't Zandt wordt bepaald door:

- het tracé van voormalige dijken
- de daaraan gelegen dijkdorpen
- de ligging van de wierdedorpen
- verspreid voorkomende boerderijen.

Rond 1850 is het aantal verharde wegen in de gemeente maar zeer beperkt. Dan is op een voormalige dijk alleen de oost-west lopende weg door Zeerijp verhard. In oostelijke richting loopt deze weg door naar Godlinze en in het westen naar Loppersum. Er is een verharde aftakking naar het dorp 't Zandt.

Van 1850-1900 vindt er een aanzienlijke uitbreiding van het verharde wegenpatroon plaats. Alle dorpen zijn dan via een verharde weg bereikbaar. Veel van deze wegen liggen op voormalige dijken, zoals bijvoorbeeld de Westeweg en de weg langs de boerderijen Jukemaheerd, Terhorn en Alberdaheerd. Ook het rechthoekige wegenpatroon ten noordoosten van 't Zandt, o.a. gevormd door de Oosterhuizerweg, de Omtadaweg en de Korendijk, ligt op oude dijken. De weg door Zijldijk ligt, zoals de naam van het dorp al zegt, eveneens op een dijk. Behalve verharde wegen in de eigen gemeente, komen er ook betere verbindingen met de buurgemeenten tot stand.

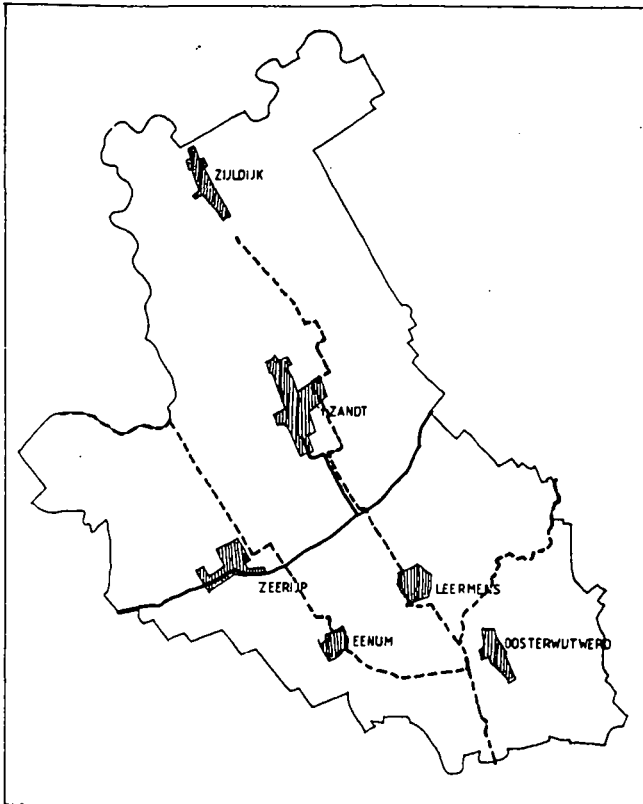
Van 1900 tot 1940 verandert er maar weinig. Vanaf Eenum wordt nog de weg naar Loppersum bestraat en incidenteel volgt nog een toegangsweg naar een boerderij.

4.2 Waterwegen

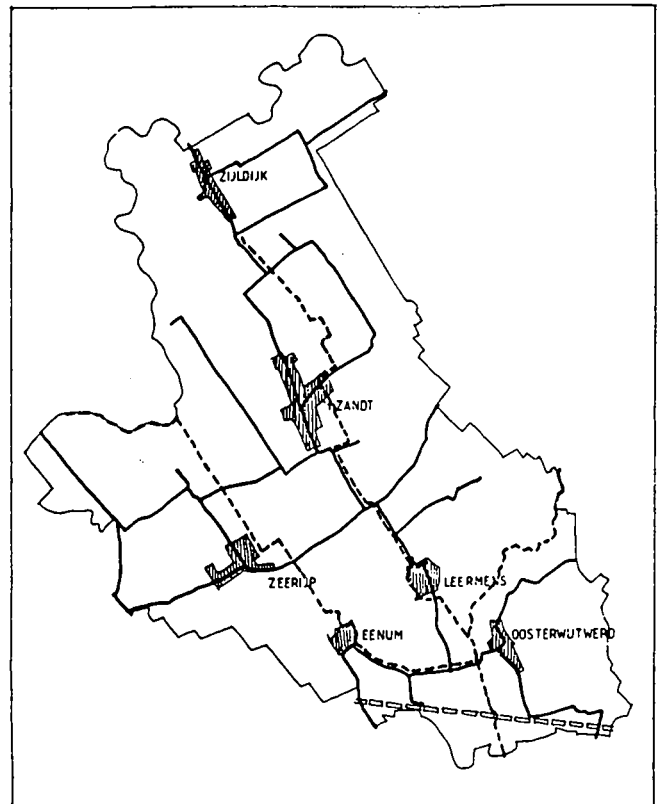
In de gemeente 't Zandt komen de volgende waterwegen voor:

- Eenumermaar (natuurlijk)
- Garsthuizermaar (natuurlijk)
- Godlinzemaar (natuurlijk)
- Leermenstermaar (natuurlijk)
- Zandstermaar (natuurlijk)
- Zeerijpstermaar (natuurlijk)
- Zijldijkstermaar (natuurlijk)

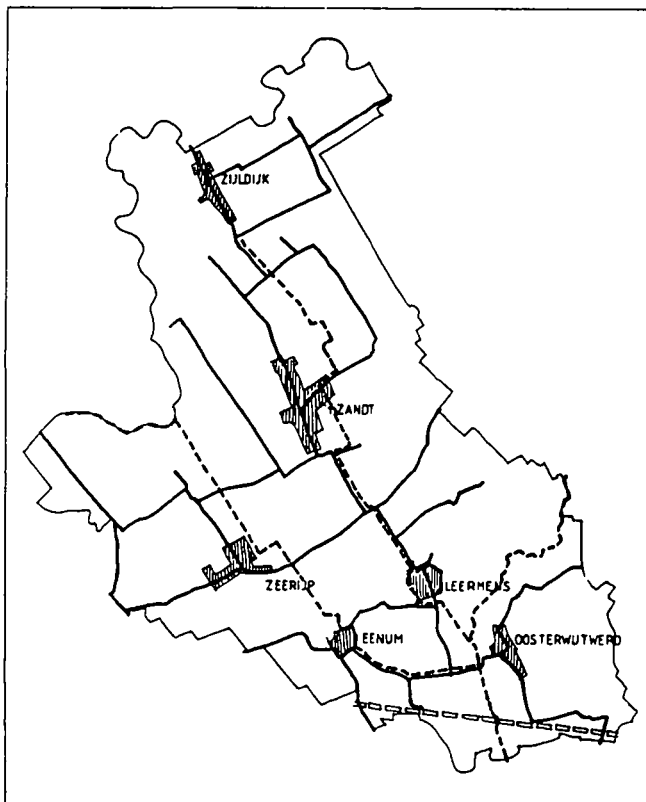
Zoals uit het overzicht blijkt hebben alle waterwegen een natuurlijke ontstaanswijze. Zij ontstonden als afwateringsgeulen in de Fivelboezem. Later werden deze maren vaak uitgegraven en gekanaliseerd om ze beter voor de scheepvaart geschikt te maken.

±1850

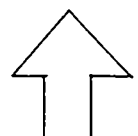

±1900

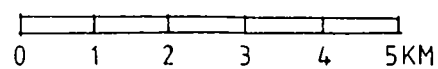

±1940

- GEMEENTEGRENS
- VERHARDE WEG
- - - WATERWEG
- □ □ SPOORWEG

GEMEENTE
'T ZANDT

Het Garsthuizermaar wordt na het passeren van Zeerijp en Eenum, respectievelijk Zeerijpstermaar en Eenumstermaar genoemd. Het Zijldijkstermaar stroomt van Zijldijk langs 't Zandt en Leermens en heet achtereenvolgens Zandstermaar en Leermenstermaar. Deze maren komen met het Godlinzermaar bij Oosterwiltwerd samen en stromen verder naar het Damsterdiep.

Tot de opkomst van het wegverkeer was het vervoer per schip van groot belang voor de bereikbaarheid van de dorpen. Vanuit alle dorpen in de gemeente voeren via het Damsterdiep trekschuiten en beurtschepen met personen en goederen regelmatig naar o.a. de stad Groningen.

4.3 Spoorwegen

In 1866 kreeg de provincie Groningen haar eerste spoorlijn, die van Groningen naar Leeuwarden liep. Achttien jaar later werd door de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen de spoorlijn Groningen - Delfzijl aangelegd. Deze spoorlijn loopt door het zuiden van de gemeente 't Zandt. Behalve op stations stopte de trein ook op speciale halteplaatsen. In de gemeente 't Zandt kwamen drie van deze halteplaatsen voor (alle verdwenen), namelijk ten zuiden van Eenum, tussen Eenum en Oosterwiltwerd en ten zuiden van de boerderij Batenburg.

4.4 Overig vervoer

Vanaf het begin van deze eeuw werd een deel van het goederenvervoer verzorgd door boderijders. Met paard en wagen en later met de vrachtwagen, reden ze naar de stad Groningen om bestellingen voor de dorpsbewoners op te halen. Zo reed in 1935 vanuit 't Zandt tweemaal per week een boderijder naar Groningen.

5 Nederzettingsstructuur

5.1 Algemeen

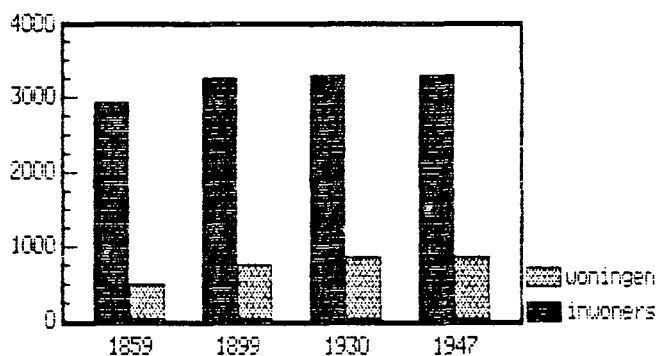
In deze paragraaf wordt een beeld geschetst van de bevolkings- en woningaantallen. In de volgende paragraaf worden de dorpen besproken en in paragraaf 5.3 komt de verspreide bebouwing aan bod.

inwoners in de gemeente 't Zandt

jaar	1859	1869	1879	1889	1899	1930	1947	1987
aantal	2951	3016	3228	3047	3263	3287	3284	2506

woningen in de gemeente 't Zandt

jaar	1859	1899	1930	1947	1987
aantal	486	732	840	838	936

bronnen: - volkstellingen
- C.B.S.

Het aantal inwoners in de gemeente 't Zandt vertoont een wisselvallig beeld, waarbij toenames worden afgewisseld door dalingen. Sterke stijgingen van het aantal inwoners vinden plaats tussen 1869-1979 en tussen 1889-1899. Dan komen er respectievelijk 212 en 216 inwoners bij, waarschijnlijk veroorzaakt door de omslag van veeteelt naar de arbeidsintensieve akkerbouw. Deze stijgingen worden onderbroken door een daling van 181 personen tussen 1879-1889: in deze periode ging het door de landbouwcrisis van 1880 minder goed in de landbouw.

Van de eeuwwisseling tot 1947 blijft het inwonertal vrijwel op hetzelfde niveau. Na 1947 heeft een sterke daling ingezet: tot 1987 is het aantal inwoners met 778 personen gedaald, gemiddeld ruim 19 per jaar. Door de mechanisatie in de landbouw is de werkgelegenheid sterk afgenomen en is de bevolking naar grotere dorpen of steden vertrokken.

De woningvoorraad wordt van 1859 tot aan het einde van de eeuw met 246 woningen uitgebreid. Doordat er per saldo in deze periode maar 96 inwoners bijkomen, daalt de woningbezetting van 6,1 in 1859 naar 4,5 personen per woning in 1899. Van de eeuwwisseling tot 1930 komen er 108 woningen bij en de woningbezetting is dan gedaald tot 3,9. Van 1930-1947 blijft het aantal woningen vrijwel hetzelfde, evenals het aantal inwoners. Hierdoor is ook de woningbezetting stabiel. Van 1947 tot 1987 worden er bijna honderd woningen bijgebouwd. Door de daling van het aantal inwoners in deze periode neemt de woningbezetting af tot 2,7.

5.2 Nederzettingsstructuur per dorp

't Zandt

Het dorp 't Zandt ligt in het midden van de gemeente en was tot de gemeentelijke herindeling het hoofddorp. Ten oosten van het dorp stroomt het Zandstermaar. 't Zandt is een dijkdorp, ontstaan langs een tweetal dijken in de Fivelboezem: een oost-west lopende dijk die tussen 1192 en 1249 is aangelegd en een haaks daarop staande dijk uit 1249. Later zijn op de dijken respectievelijk de Molenweg en de Hoofdstraat aangelegd. Evenwijdig aan de Molenweg loopt de Oosterstraat. Het dorp heeft zich in hoofdzaak ontwikkeld langs deze drie straten.

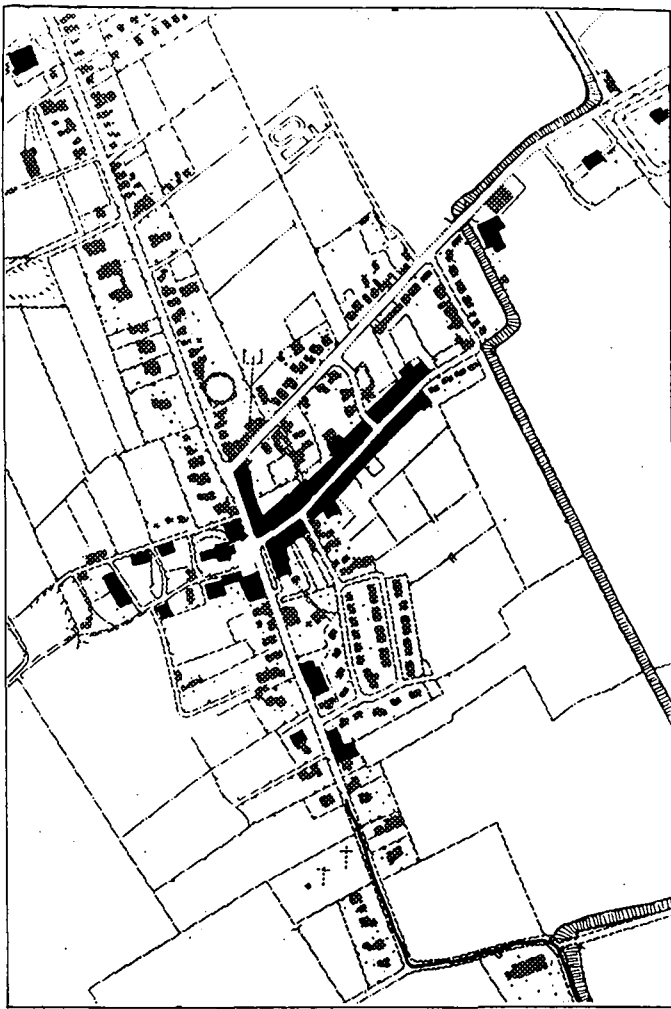
1850

De oudste bebouwing bevindt zich rond de oude kerk aan de Hoofdstraat. Aan de Oosterstraat richting het haventje aan het Zandstermaar is lintbebouwing tot stand gekomen.

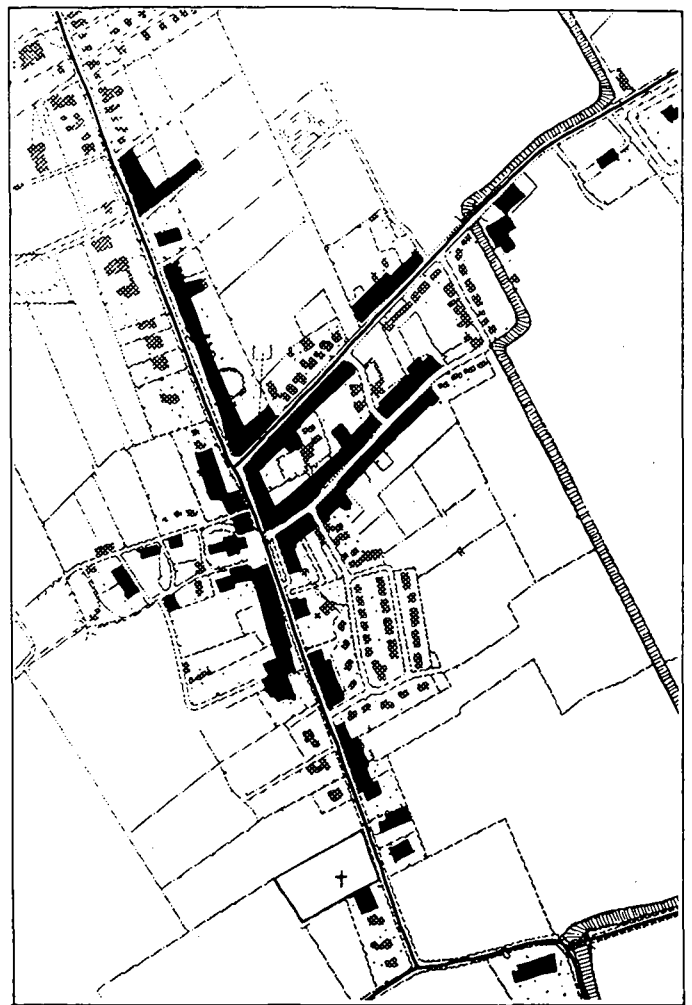
In het dorp bevinden zich twee korenmolens, één bij het water en de andere ten noorden van de Molenweg (beide gesloopt tussen 1850-1930). Van de oudste bebouwing is het meeste vervangen of sterk verbouwd. Hier en daar kan nog een enkel oud pand dat dicht op de weg staat, worden aangetroffen.

1850-1900

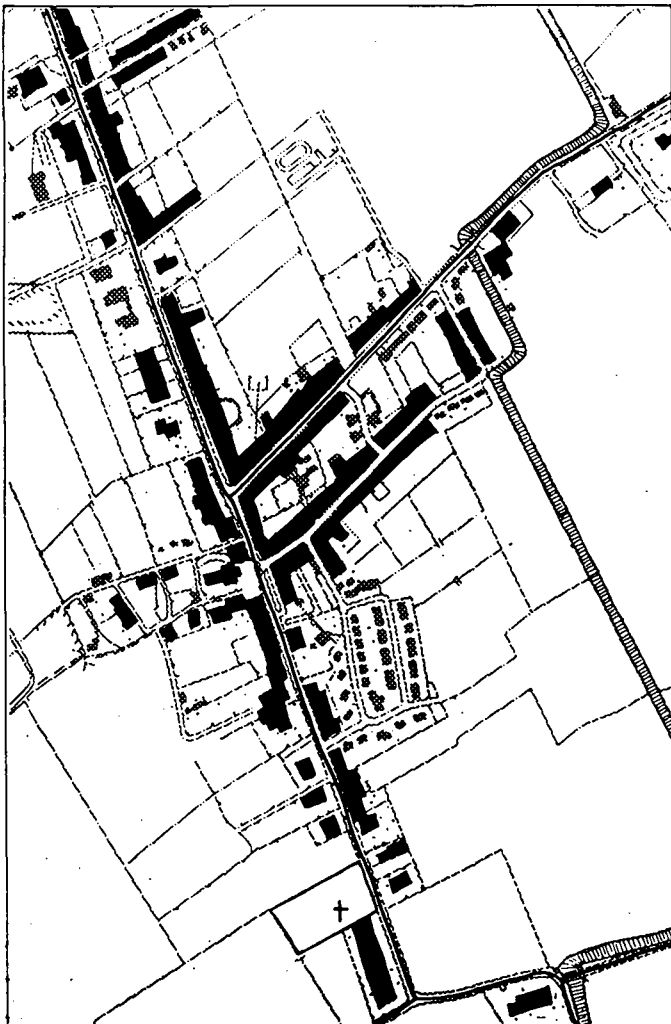
In de tweede helft van de vorige eeuw breidt het dorp zich voornamelijk uit in de vorm van lintbebouwing langs de Hoofdstraat. In het midden van de straat overheerst de kerk met daaraan vastgebouwd een café van twee bouwlagen en een woning. De Molenweg wordt in deze periode deels bebouwd. De uitbreiding die tussen 1850 en 1900 in het 't Zandt plaatsvindt, bestaat overwegend uit vrijstaande, tamelijk eenvoudige woonhuizen met voortuin. Af en toe staat er een wat luxer pand tussen. Behalve woonhuizen komen er ook enkele winkels bij. In het zuiden wordt aan de Hoofdstraat een begraafplaats aangelegd.

±1850

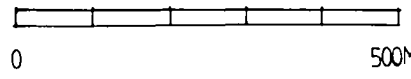
±1900

±1940

'T ZANDT

1900-1940

In deze periode vindt er verdere verdichting en uitbreiding plaats van het bebouwingslint. In het zuidelijke deel van de Hoofdstraat wordt de daar vrij luxe bebouwing uitgebreid met een paar grote panden. Meer in het midden van de straat komen aan de westzijde enkele riante villa's, waaronder een fraaie burgemeesterswoning (1911) en in de jaren dertig wordt de bebouwing aangevuld met onder andere enkele winkels en een garagebedrijf. Het noordelijke deel van de straat wordt in de jaren twintig en dertig uitgebreid met voornamelijk burgerwoningen. Een opvallend pand is het langwerpige dorpshuis; dat tegenwoordig ook de openbare bibliotheek herbergt.

Verder noordwaarts wordt haaks op de Hoofdstraat de Vinkenstraat aangelegd. Aan deze straat komen eenvoudige arbeiderswoningen te staan op ruime kavels grond, later aangevuld met nieuwbouw. De Molenweg en de Oosterstraat worden met elkaar verbonden via de Tuinbouwstraat. Aan deze straat worden rond de jaren dertig o.a. vrijstaande woningen en enkele blokjes dubbele arbeiderswoningen gebouwd.

Eenum

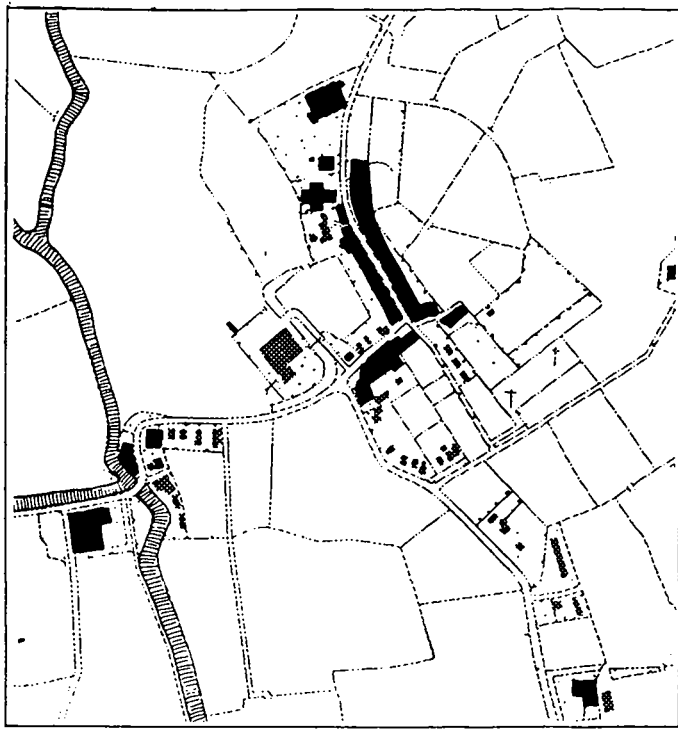
Eenum ligt in het zuiden van de gemeente aan het Eenummermaar. Het is van oorsprong een radiaal wierdedorp met een hoogte van 2,3 meter. De wierde is omstreeks 1917 gedeeltelijk afgegraven. In het noorden en oosten wordt de wierde begrensd door het Eenummermaar en in het zuiden door de Bosweg. Eenum wordt door de provincie Groningen in het streekplan als beschermenswaardig dorpsgezicht genoemd.

1850

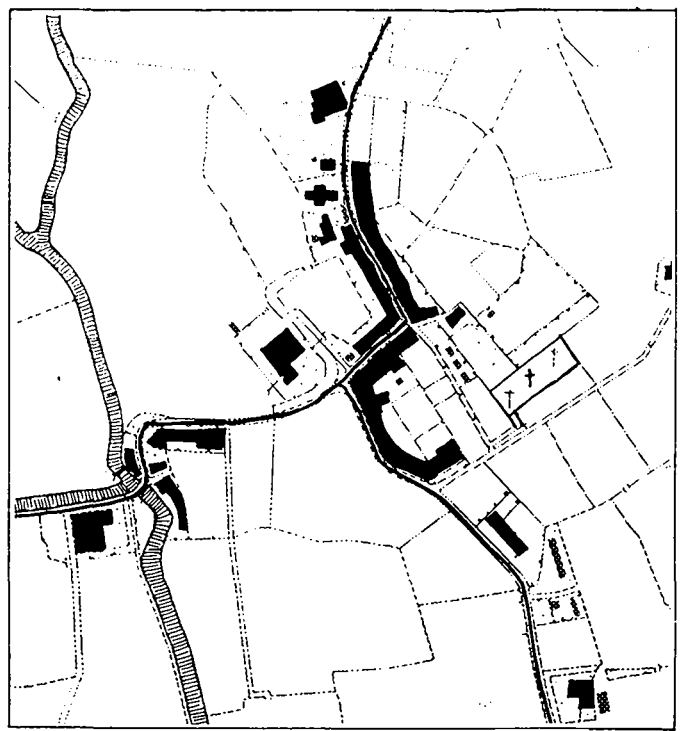
Rond 1850 is het dorp maar voor een klein deel bebouwd. Centraal op de wierde staat de oude kerk. Aan het radiale pad dat vanaf de Bosweg naar de kerk leidt, de IJzerbaan, bevinden zich dicht op de weg enkele woningen. Buiten de wierde staan een paar woningen aan de uitvalsweg naar Leermens, de Schansweg, en verder staat er een enkele boerderij aan het Eenummermaar en de Bosweg.

1850-1940

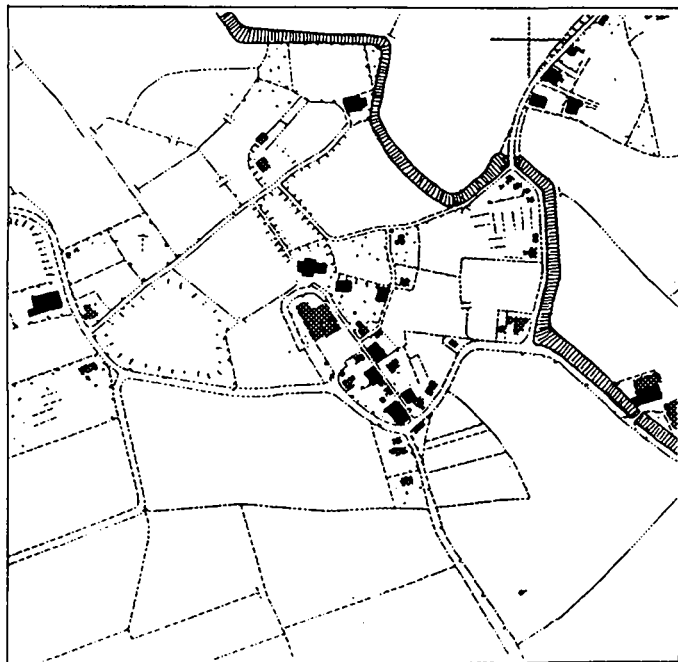
Van 1850-1940 vindt er op beperkte schaal uitbreiding plaats, waarbij de meeste woningen en boerderijen nog voor 1900 tot stand komen. De panden worden o.a. geplaatst aan de IJzerbaan, waardoor deze straat zich iets verdicht. Bij de kerk wordt een boerderij met grote tweekapsschuur gebouwd. De overige uitbreiding vindt voornamelijk plaats aan de Schansweg langs het Eenummermaar. Aan de Oosterwiltwerderweg wordt in 1876 dicht op de weg een armenhuis (nu woning) gebouwd. In 1914 wordt in het westen van het dorp een begraafplaats aangelegd.

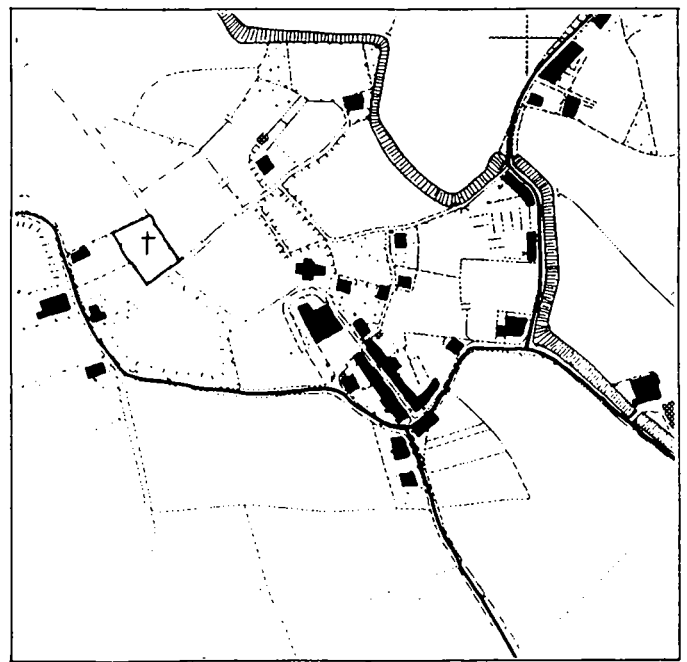
±1850

±1940

±1850

±1940

Leermens

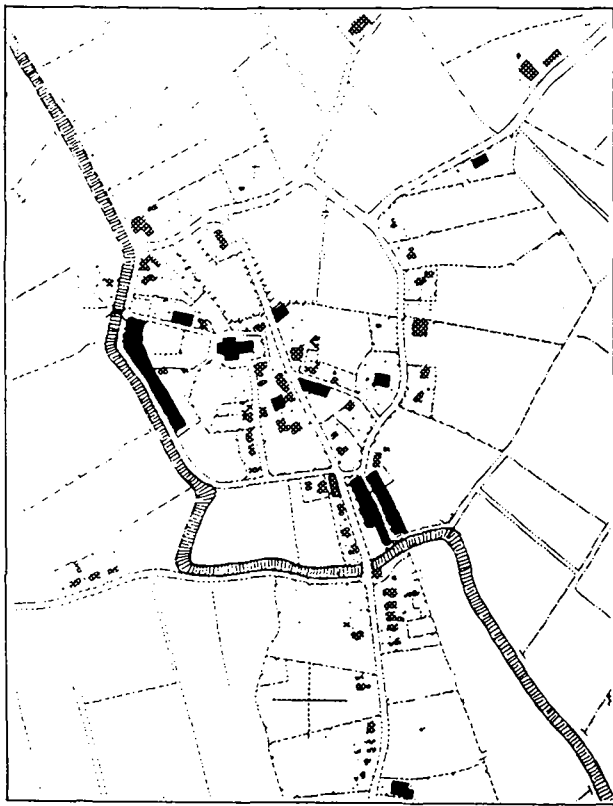
Leermens ligt in het zuidelijk deel van de gemeente. Het is van oorsprong een radiaal wierdedorp van 5,1 meter boven NAP. De wierde wordt in het westen begrensd door het Leermenstermaar. Het haventje aan dit water is geschikt gemaakt voor de recreatievaart. Aan de voet van de wierde bevindt zich een ringweg (Rondweg en Tuinbouwersweg) en rondom de kerk loopt een tweede ringweg. Dwars over de wierde loopt een radiaal pad: de Wierdeweg. Begin deze eeuw is de wierde gedeeltelijk afgegraven, waardoor vooral bij de kerk een steil talud is ontstaan. Het afgegraven deel kan als ijsbaan worden gebruikt. Leermens wordt in het streekplan van de provincie Groningen genoemd als beschermenswaardig dorpsgezicht.

1850

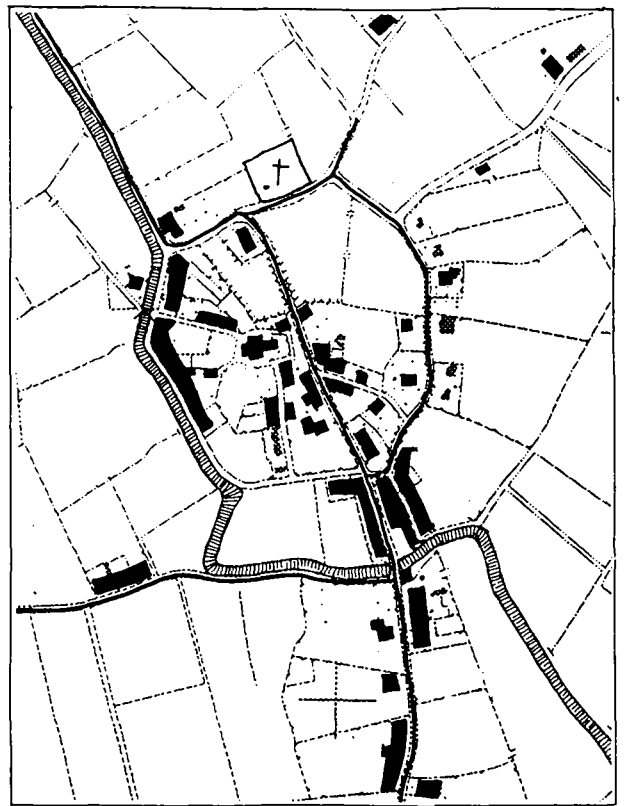
Tot aan het midden van de vorige eeuw is de wierde maar spaarzaam bebouwd. Centraal op de wierde op het hoogste punt bevindt zich de dertiende eeuwse kerk. Verder staan er verspreid op de wierde nog enkele woningen en is er langs het water een kleine bebouwingsconcentratie. Ook buiten de ringweg staan nog enkele woningen richting het Leermenstermaar.

1850-1940

In deze periode breidt het dorp zich iets uit met vrijstaande, overwegend eenvoudige panden: zowel op de wierde als aan de uitvalsweg in zuidelijke richting (Dieftilweg) komt bebouwing. De uitbreiding op de wierde heeft vooral plaats in de periode tot 1900, terwijl de lintbebouwing aan de Dieftilweg voornamelijk in de periode daarna plaatsvindt. De woningen op de wierde staan dicht op de, vaak smalle, wegen. Hier en daar staan wat luxere panden, zoals de symmetrisch opgezette pastorie uit 1880. De wierde blijft echter voor een groot deel onbebouwd: deze delen zijn meestal ingericht voor agrarische doeleinden. In 1908 wordt ten noorden van de wierde een begraafplaats aangelegd. Vrij veel van de oorspronkelijke bebouwing is na 1940 verbouwd.

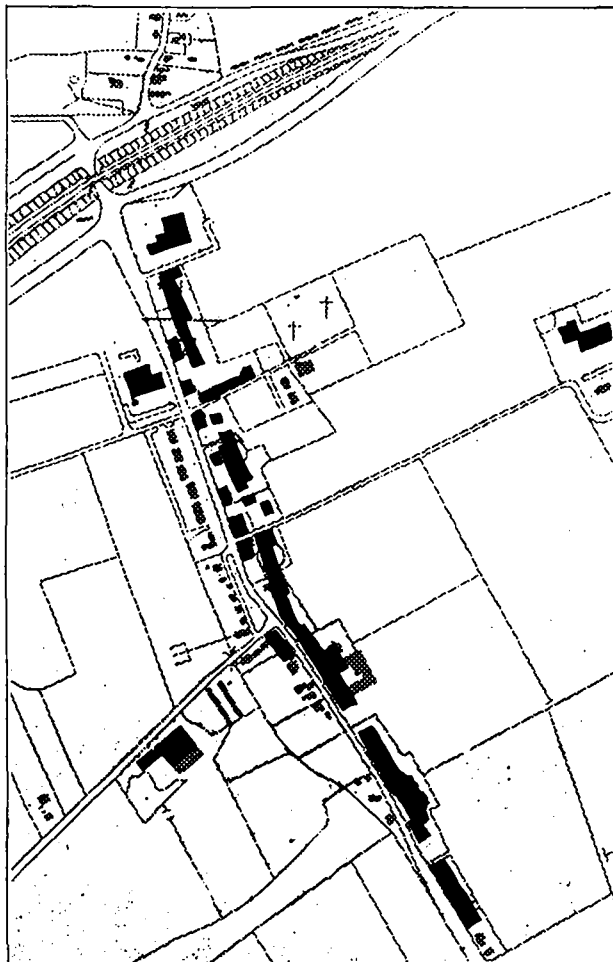
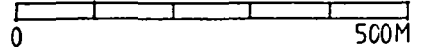
±1850

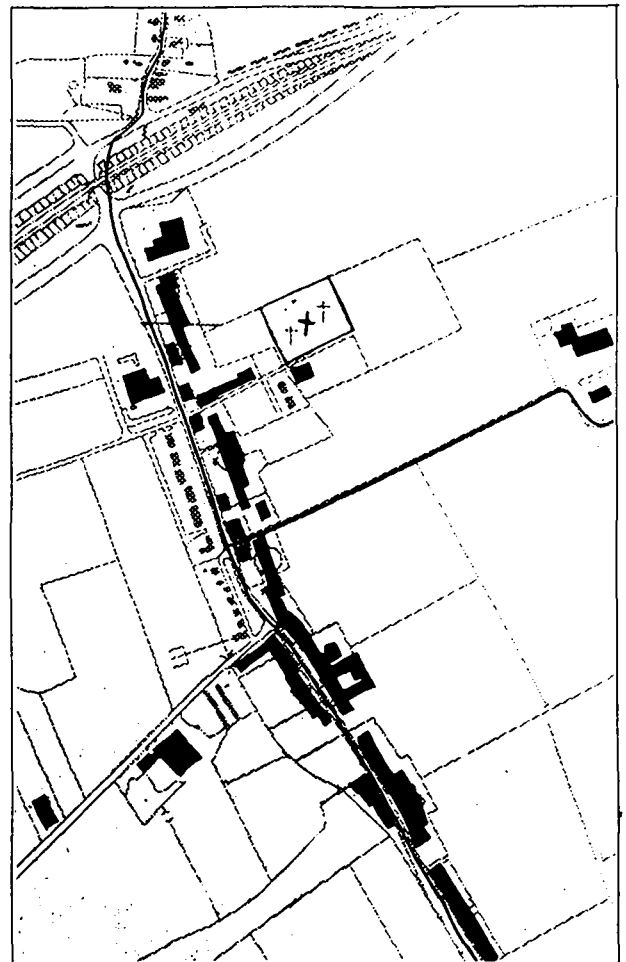
±1940

LEERMENS

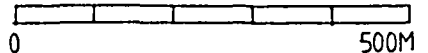
±1850

±1940

ZIJLDIJK

Oosterwijtwerd

Net als Eenum en Leermens ligt Oosterwijtwerd in het zuidelijke, oude deel van de gemeente en is het van oorsprong een radiaal wierdedorp. Bij Oosterwijtwerd komen een aantal waterwegen samen: het Eenummermaar en het Godlinzermear. Het Leermenstermaar heeft zich al eerder bij het Godlinzermear gevoegd. Vanaf Oosterwijtwerd stromen de maren als één waterweg verder naar het Damsterdiep. In het begin van deze eeuw is de wierde gedeeltelijk afgegraven.

De ringweg die bij Eenum deels en bij Leermens geheel aanwezig is, is bij Oosterwijtwerd volledig verdwenen. Het wegenpatroon van het dorp wordt nu alleen nog gevormd door de radiale paden.

1850

Rond 1850 bestaat het dorp uit bebouwing aan weerszijden van de Dorpsstraat. Deze bebouwing bestaat uit dicht opelkaar staande panden die vaak vlak aan de smalle straat liggen. Hierdoor heeft dit deel van het dorp een tamelijk besloten karakter. Ook de kerk staat in dit deel van het dorp.

Haaks op deze straat loopt de Schoolweg richting water. Bij het water is een kleine concentratie bebouwing, bestaande uit een café, een pelmolen (gesloopt in 1959), een boerderij en een paar woningen.

1850-1940

In de MIP-periode heeft er enige uitbreiding plaats, waarbij de meeste woningen tussen 1900-1940 tot stand komen. De uitbreiding heeft plaats aan de uitvalsweg naar het zuiden, de Damsterweg, en bij het water. Aan de Damsterweg worden woningen neergezet variërend van tamelijk eenvoudige tot wat luxere 'dertiger-jaren-woonhuizen' met een sloot met bruggetjes ervoor.

Behalve woningen komen er ook boerderijen bij, zoals aan de Schoolweg waar rond 1880 een grote, omgrachte boerderij wordt gebouwd en aan de Dorpsstraat waar in de jaren dertig een opvallende boerderij wordt neergezet. In diezelfde tijd komt aan de Schoolweg iets buiten het dorp een lagere school, die nog steeds in gebruik is. Deze school staat op het kruispunt van de Schoolweg uit Oosterwijtwerd en de wegen naar Leermens en Eenum. In 1931 wordt in het oosten van het dorp een begraafplaats aangelegd. Op het terrein staat een fraai opslaghuisje, dat bijna identiek is aan dat van Garsthuizen.

Zeerijp

Zeerijp ligt in het zuidwesten van de gemeente aan het Zeerijpstermaar. Van de dijkdorpen in de gemeente is dit het meest zuidelijke en oudste dorp, ontstaan langs één van de eerste dijken in de Fivelboezem. De hoofdstructuur van het dorp wordt gevormd door de oost-west lopende Borgweg, die het dijktracé volgt, en de haaks hierop staande Molenweg in noordelijke richting.

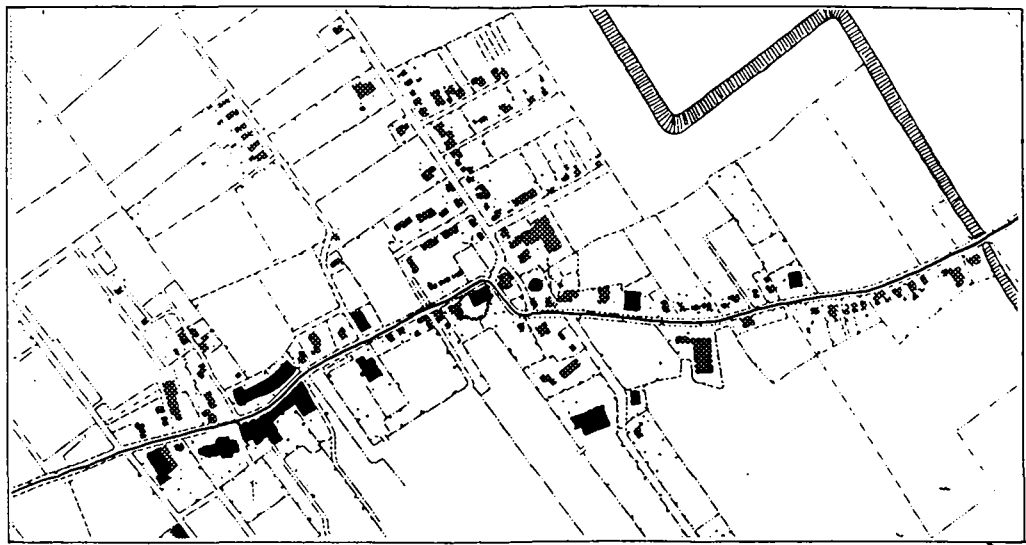
1850

Rond 1850 is de bebouwing maar zeer beperkt. In het westen bevindt zich aan de Borgweg een kleine concentratie, bestaande uit de veertiende-eeuwse kerk en enkele woningen en boerderijen. Verder staan er verspreid aan de weg nog een paar woningen, een enkele boerderij en een korenmolen.

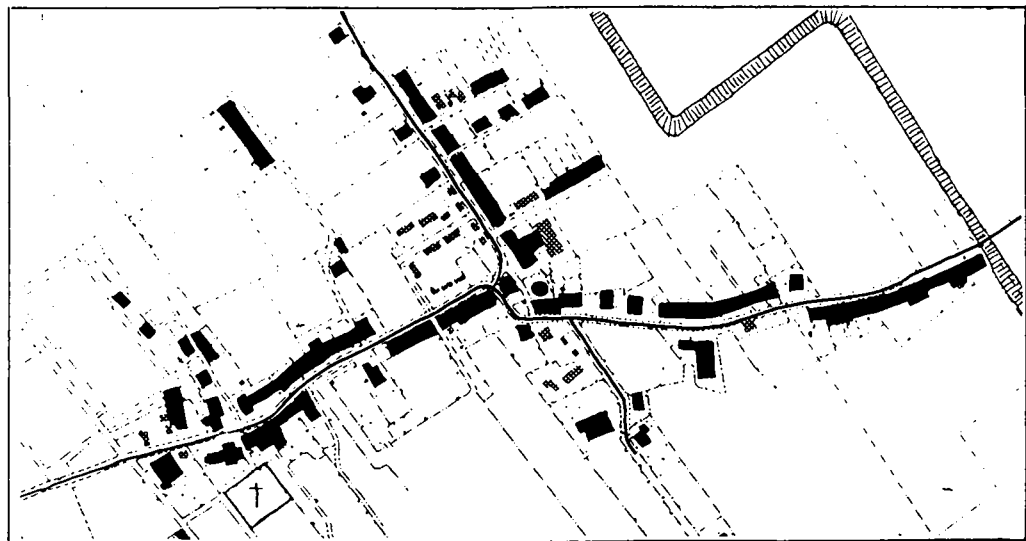
1850-1940

In de tweede helft van de vorige eeuw vult de bebouwing aan de Borgweg zich verder op. Ook worden er langs een aantal dwarswegen woningen geplaatst, voornamelijk aan de Molenweg, en meer naar het westen aan de Kampweg. Ook aan een tweetal doodlopende zijwegen van de Molenweg, de Zuiderlaan en de Middenlaan, vindt enige bebouwing plaats. De bebouwing aan deze lanen is vrij eenvoudig van aard. Ten zuiden van de kerk komt een begraafplaats. In 1865 wordt de oude korenmolen door een nieuwe vervangen die er nog steeds staat.

Van 1900-1940 heeft er verdere verdichting plaats van de linten aan de Borgweg en Molenweg. De bebouwing varieert van vrij eenvoudige arbeiderswoningen tot luxere burgerwoningen en boerderijen. Aan de Molenweg komt in de jaren dertig een graandrogerij. Verder wordt er een derde zijweg toegevoegd aan de Molenweg, de Noorderlaan. Vanaf halverwege de jaren twintig wordt onder meer een rijtje van zes krimpjeswoningen aan de Kwekersweg gebouwd. Deze weg dankt zijn naam aan de relatief vele kwekers die het dorp kende. Hiervoor werd in 1911 een vereniging van nutstuinen opgericht.

±1850

±1940

ZEERIJP

0

500M

Zijldijk

Zijldijk ligt in het noorden van de gemeente aan de monding van het Zijldijkstermaar. Zijldijk is ontstaan aan een noord-zuid lopende Fiveldijk die waarschijnlijk in 1317 is aangelegd. Het dorp dankt zijn naam aan de zijl (=sluis) die in de dijk werd geplaatst. Deze sluis zorgde voor de waterafvoer van de Oude Leije, een zijrivier van de Fivel. In 1444 werd het gebied ten oosten van Zijldijk ingepolderd door de aanleg van een deel van de Oude Dijk. Deze dijk liep langs Kolhol en boog daar af richting Zijldijk. Door de aanleg van de Oude Dijk werd de Oude Leije afgedamd en verloor de sluis van Zijldijk zijn functie. Op de voormalige dijk werd de Fivelweg aangelegd, de hoofdstraat waarlangs het dorp zich uitstrekt.

1850

De meeste bebouwing in Zijldijk dateert van oorsprong van voor 1850. Dan strekt zich van noord naar zuid een lint uit van eenvoudige woningen en grote boerderijen. De weg door het dorp lag toen iets meer naar het oosten. In het noorden van het dorp staat een pelmolen (later afgebroken) en iets naar het zuiden een kerk.

1850-1940

In deze periode breidt het dorp zich niet noemenswaardig uit. Hier en daar wordt de bestaande bebouwing vervangen. De smalle doorgaande weg wordt ten behoeve van het opkomende wegverkeer vervangen door de iets westelijker gelegen Fivelweg.

Van de woningen en boerderijen die er nog aan de Fivelweg bij worden gebouwd, dateren de meeste nog van voor 1900. In het noorden komt omstreeks 1860 een begraafplaats. In 1886 komt er in het dorp een gereformeerde kerk.

Uit na 1900 dateren de woningwetwoningen die Woningstichting Patrimonium aan de Kalverstraat laat bouwen. Hier komen eind jaren dertig twee woningen van het type twee-onder-een-kap te staan.

In de jaren zeventig is het aanzien van het noorden van het dorp veranderd door de aanleg van de Eemshavenweg. Deze weg vormt de scheiding tussen Zijldijk en het iets noordelijker gelegen Oosternieland.

5.3 Verspreide bebouwing

De verspreide bebouwing in de gemeente bestaat uit de gehuchten Kolhol, Korendijk en Lutjerijp en verder uit verspreid liggende boerderijen en woningen. De meeste boerderijen in de gemeente zijn tamelijk groot met tweekapsschuren of in een enkel geval een driekapsschuur. Deze schuren waren nodig voor de opslag van graan. De gemeente 't Zandt is met zijn jongere zavel- en kleigrond uitstekend geschikt voor akkerbouw en de boeren veranderden aan het eind van de vorige eeuw van veeteeltboeren in akkerbouwboeren.

In het zuidoosten van de gemeente zijn de boerderijen, net als de dorpen in dit gedeelte, vaak nog gebouwd op wierden. Voorbeelden hiervan zijn de boerderijen in Lutjerijp en de boerderij Batenburg.

De meeste boerderijen zijn echter gesitueerd langs de voormalige zeedijken. Voorbeelden hiervan zijn de boerderijen langs de oost-west lopende dijk waaraan ook Zeerijp is ontstaan. Evenwijdig hieraan in noordelijke richting lag een dijk waaraan boerderijen als Jukemaheerd, Alberdaheerd en Omtadaburgh zijn ontstaan.

De gehuchten Korendijk en Kolhol zijn respectievelijk ontstaan langs noord-zuid lopende dijken uit 1257 en 1444. Korendijk bestaat uit een aantal boerderijen op rij en Kolhol bestaat naast boerderijen ook uit woningen.

6 Inventarisatie stedebouw en bouwkunst

De inventarisatie van stedebouw en bouwkunst heeft als doel inzicht te krijgen in de stedebouwkundige ontwikkelingen die binnen de gemeente hebben plaatsgevonden en in wat er aan waardevolle structuren, complexen en objecten bewaard is gebleven.

De inventarisatie bestaat uit een stedebouwkundig veldonderzoek en een inventarisatie van de bouwkunst.

6.1 Stedebouwkundig veldonderzoek

Door middel van een stedebouwkundig veldonderzoek worden de globale bevindingen over de ontwikkelingen binnen de verschillende kernen in de gemeente geverifieerd. Wanneer er in een nederzetting in de periode 1850-1940 een noemenswaardige ruimtelijke ontwikkeling heeft plaatsgevonden wordt deze op basis van een stedebouwkundige typologie in kaart gebracht. De stedebouwkundige typologie kent een hoofdindeling naar oorspronkelijke functie en ruimtelijke opbouw. Ze onderscheidt de volgende gebieden:

1 stedelijk ingerichte gebieden

1.1 algemeen (functie: gemengd of wonen)

1.2 stedelijke villagegebieden

2 niet-stedelijk ingerichte gebieden

2.1 algemeen (functie: gemengd of wonen)

2.2 tuinwijkachtige ontwikkelingen (functie: wonen)

2.3 villagegebieden (functie: wonen)

3 gebieden zonder woonfunctie

3.1 industriegebieden (functie: industrie/bedrijvigheid/handel/verkeer)

3.2 groene gebieden (functie: openluchtrecreatie, begraafplaatsen etc.)

andere aanduidingen:

-lineaire ontwikkelingen (functie: gemengd of wonen)

-bestaande kern voor 1850

-gereconstrueerd gebied

-hoofdinfrastructuur

In de gemeente 't Zandt is een stedebouwkundige typologie achterwege gelaten omdat hier geen sprake is van een vermeldenswaardige uitbreiding. De verdichting in de dorpen heeft voornamelijk plaatsgevonden langs het in 1850 al aanwezige stratenpatroon en/of de bebouwing heeft zich uitgebreid langs bestaande (doorgaande) wegen.

6.2 Inventarisatie van de bouwkunst

De inventarisatie van de bouwkunst heeft als doel de (meest) kenmerkende objecten en complexen voor de ruimtelijke, functionele en architectuur-historische ontwikkelingen in de periode 1850-1940 vast te leggen. Essentieel voor de inventarisatie is dat ze 'breed' wordt uitgevoerd. Omdat er in de periode 1850-1940 erg veel gebouwd is heeft de Rijksdienst voor Monumentenzorg als uitgangspunt geformuleerd dat er bij de selectie van objecten/complexen sprake moet zijn van een "herkenbare mate van representativiteit voor de cultuurhistorische ontwikkelingen van de betreffende bouwperiode in de ruimste zin van het woord".

Om het wat overzichtelijker te maken is voor de inventarisatie in de provincie Groningen een onderscheid gemaakt tussen twee categorieën objecten/complexen:

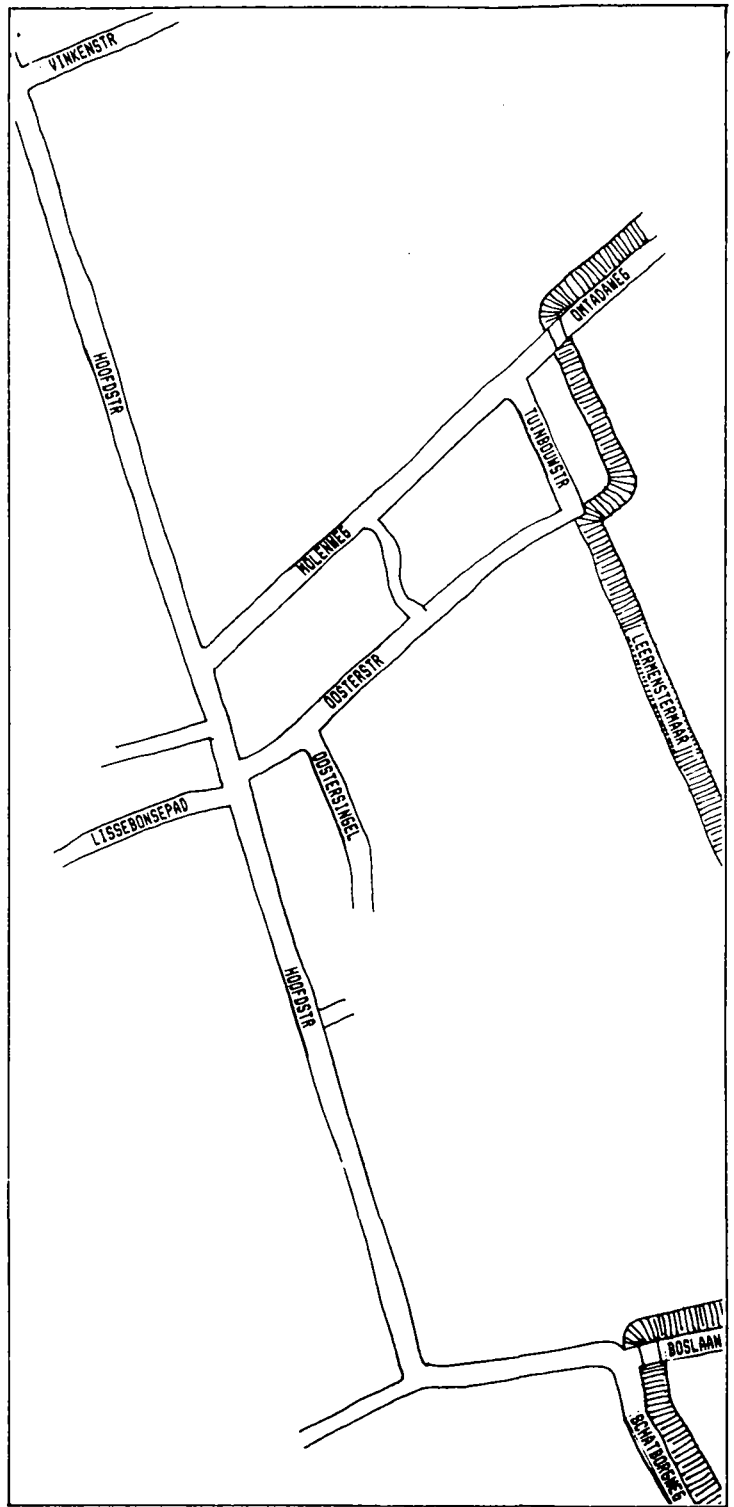
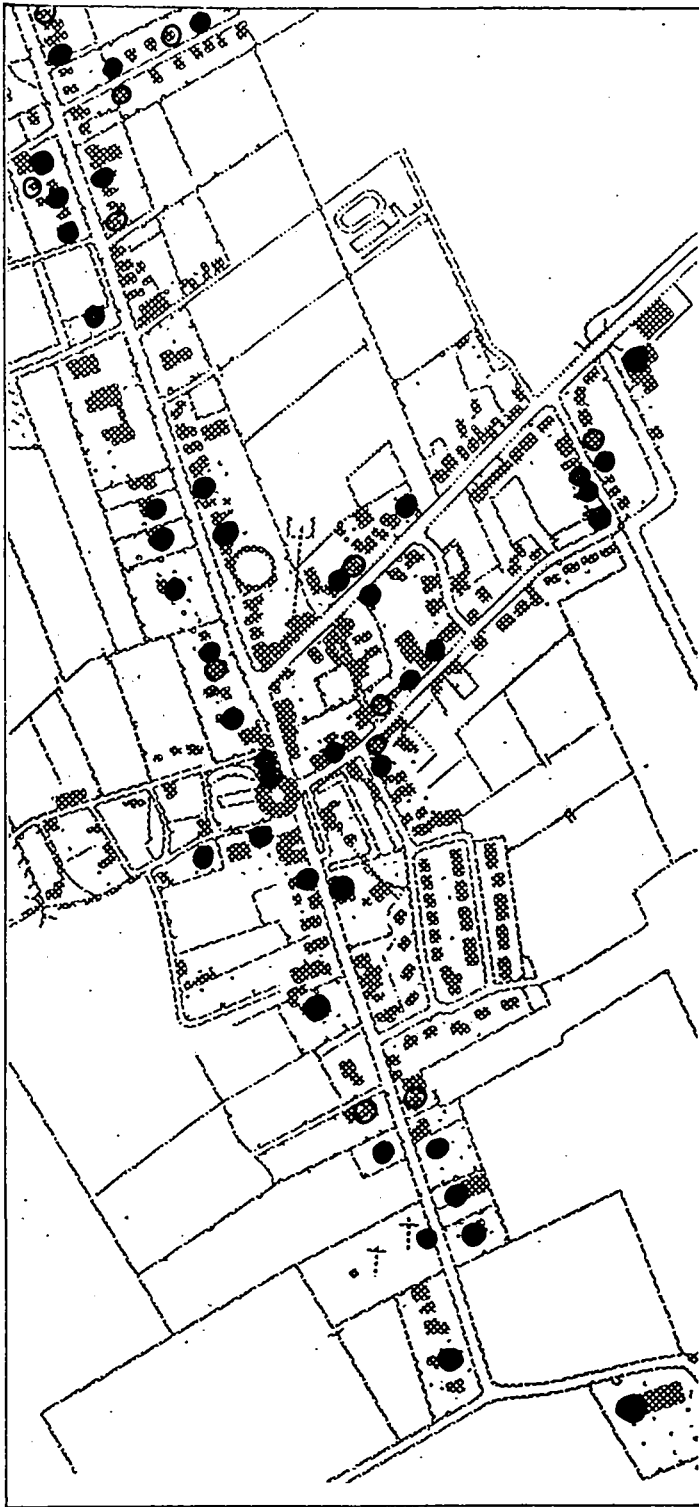
1 die objecten/complexen die een sociaal, economisch of cultuur-historisch belang vertegenwoordigen. Binnen deze categorie vallen objecten/complexen als fabrieken, scholen, kerken, bruggen, boerderijen etc.

2 die objecten die een representatief beeld geven van de woonbebouwing in de verschillende gemeenten. Daarnaast kan er bij beide categorieën sprake zijn van een extra, de architectonische kwaliteit betreffende, waardering.

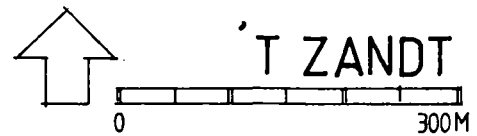
Als algemene regel bij de selectie van deze twee categorieën bouwwerken geldt dat ze gaaf moeten zijn. Dat wil zeggen, er mogen aan het bouwwerk geen ingrepen hebben plaatsgevonden die het in zijn grondvorm hebben aangetast. (Gaaf betekent dus niet per se: goed onderhouden.) Er zijn natuurlijk uitzonderingen op de regel. Het gaat dan om voorbeelden van objecten/complexen die zeer schaars zijn in de provincie als geheel of in de gemeenten afzonderlijk. Bij dergelijke voorbeelden wordt het criterium gaafheid vervangen door dat van schaarsheid/zeldzaamheid.

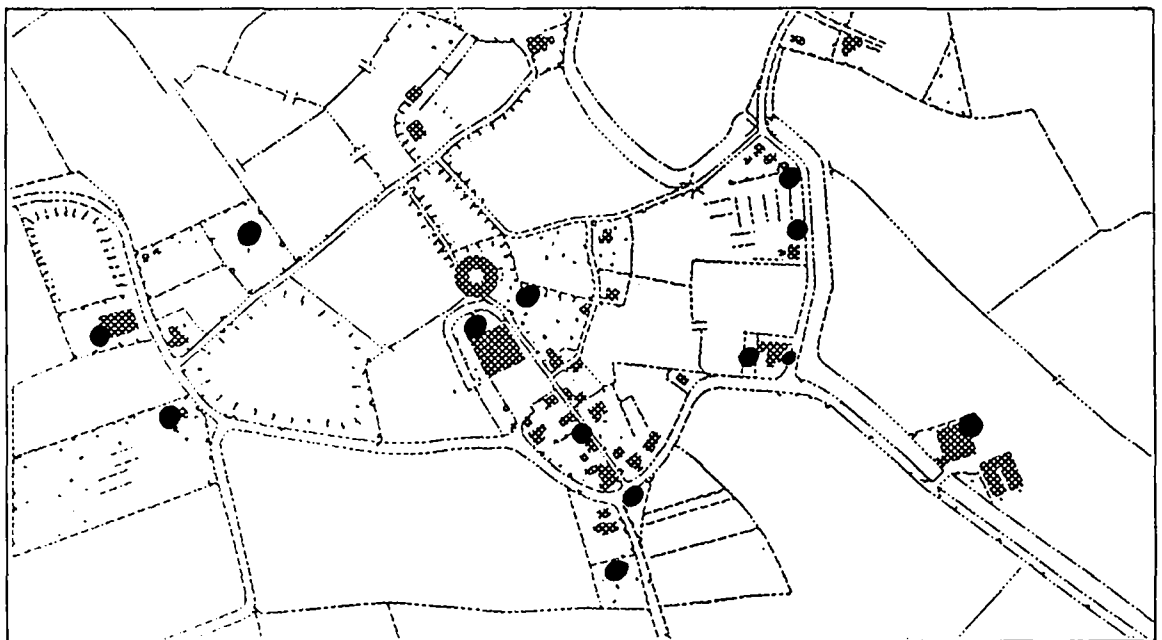
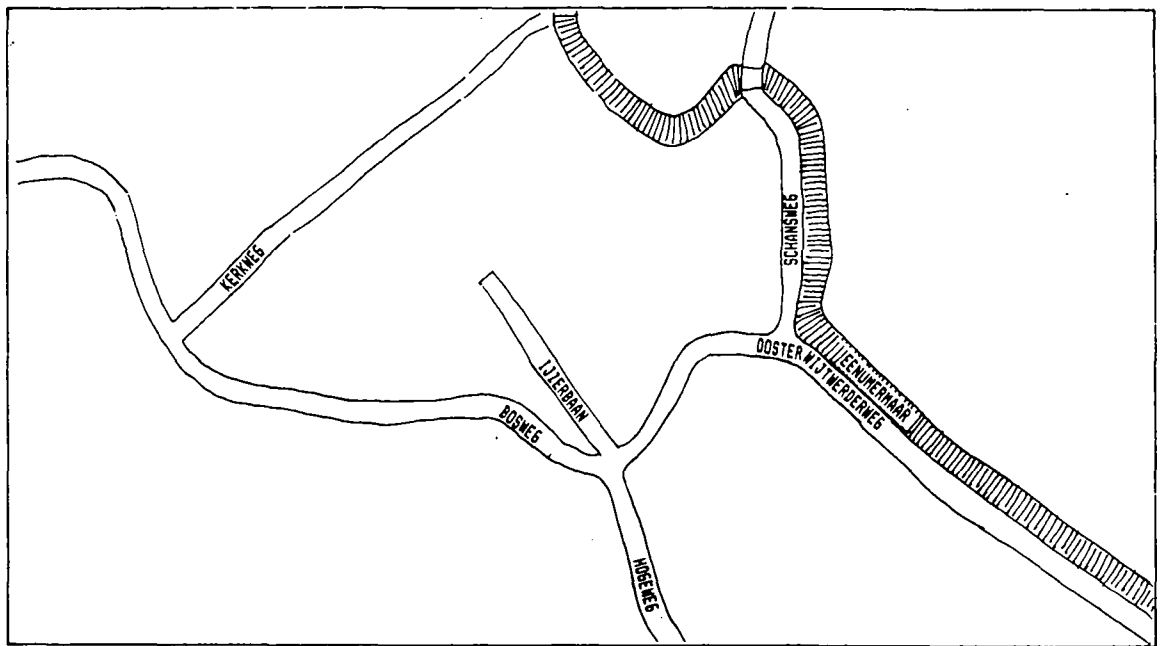
Op de volgende pagina staat een kaart waarop alle in deze gemeente geïnventariseerde objecten met een stip zijn aangegeven.

De resultaten van de objectinventarisatie zijn verzameld in een aparte bijlage (Inventarisatie van de bouwkunst), waarin zijn opgenomen een volledige uitdraai van de inventarisatieformulieren, een afbeelding van alle geïnventariseerde objecten en een lijst met adressen van de panden.

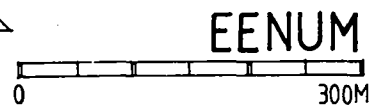

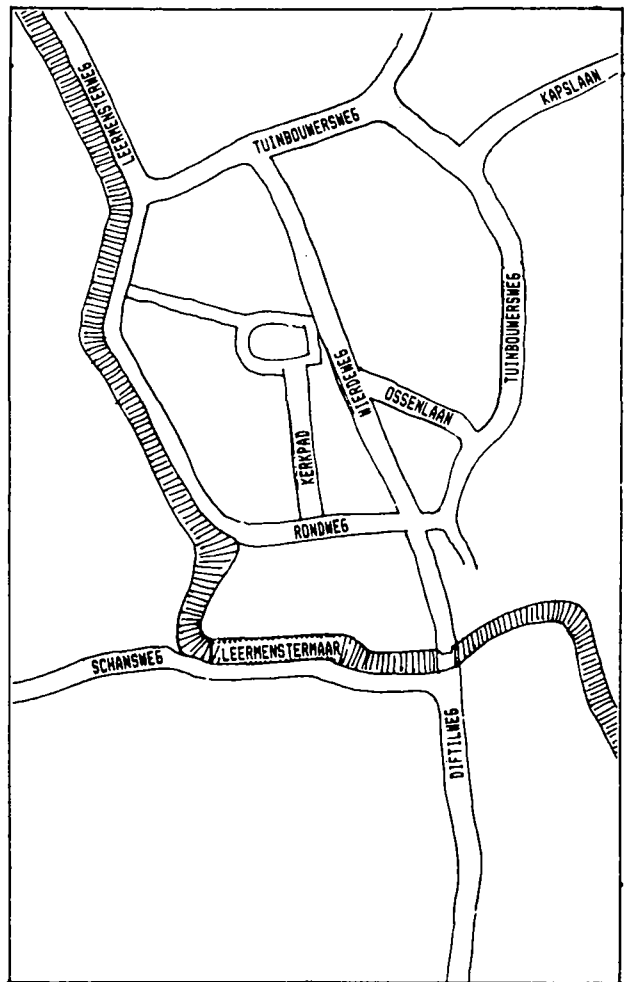
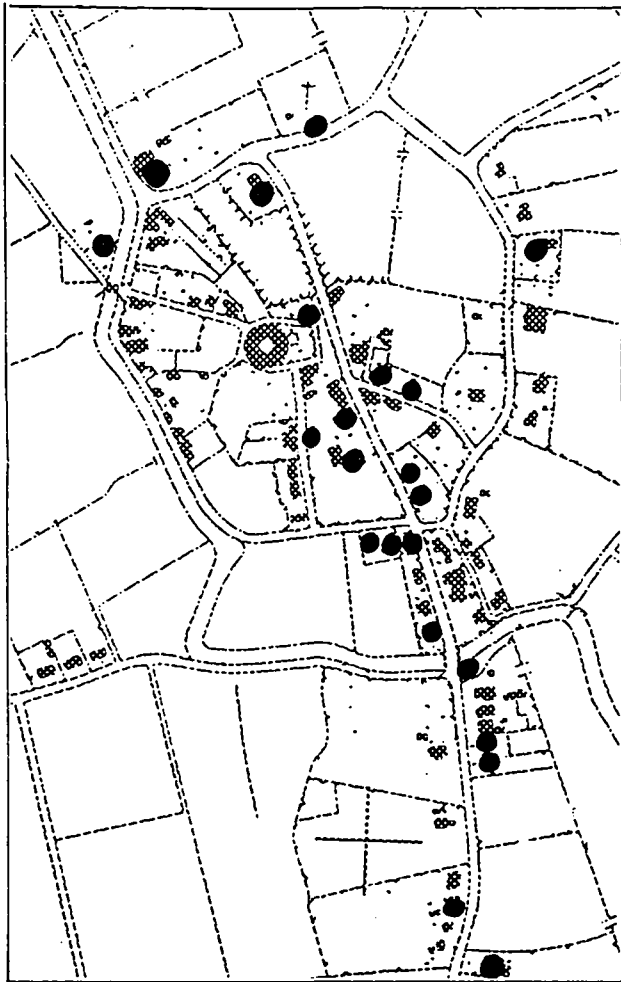
GEINVENTARISEERDE OBJECTEN

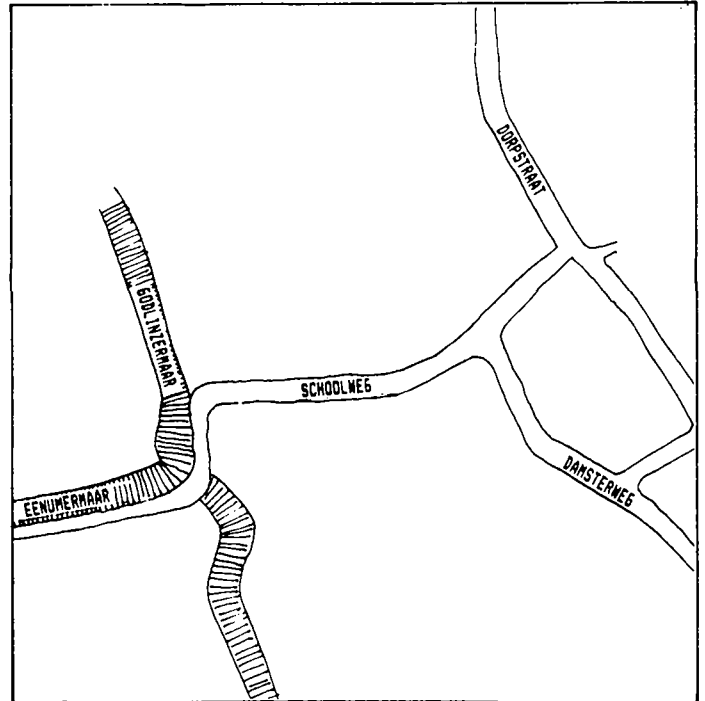
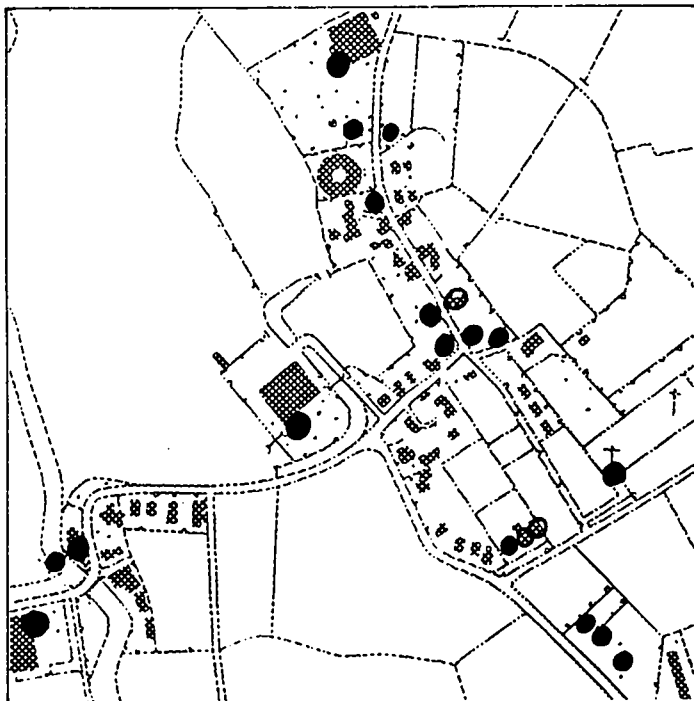
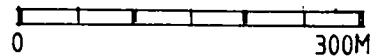

GEINVENTARISEERDE OBJECTEN

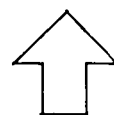

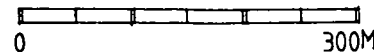
LEERMENS

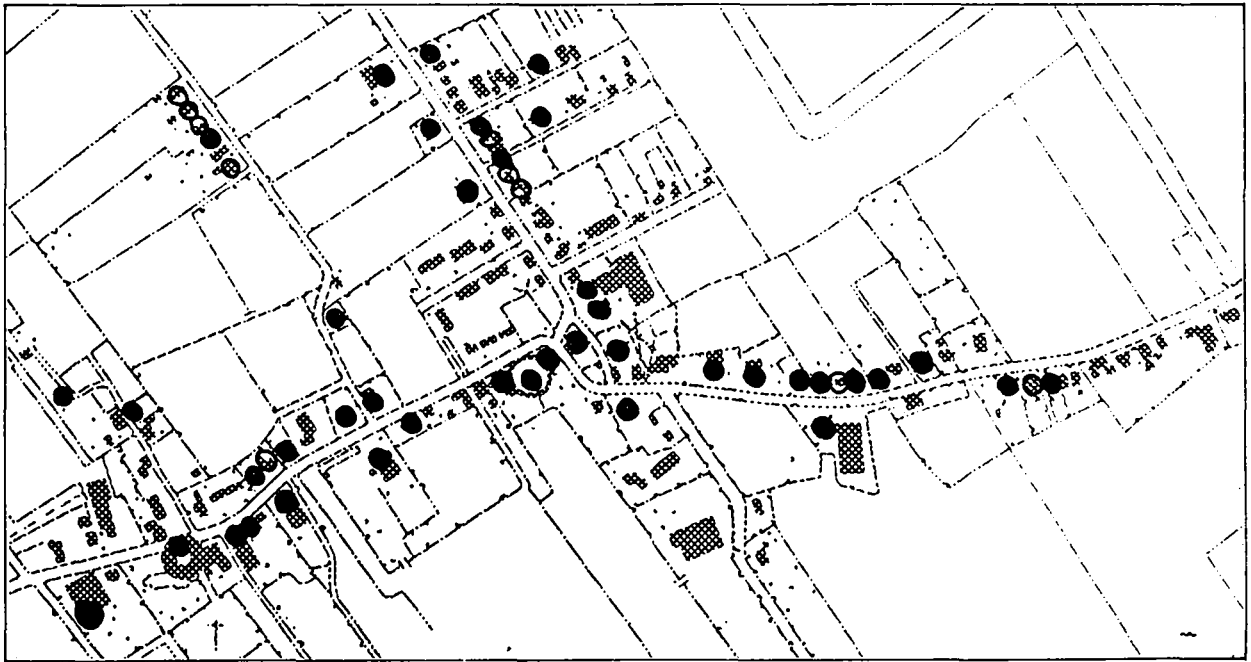
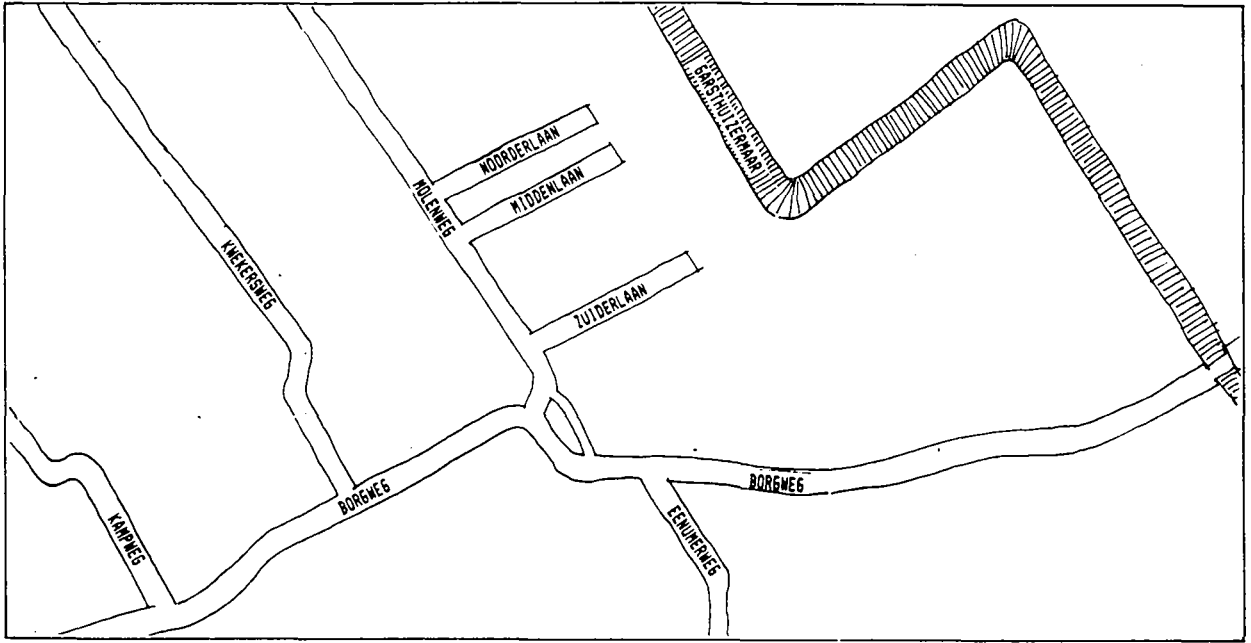

GEINVENTARISEERDE OBJECTEN

OOSTERWIJTWERD

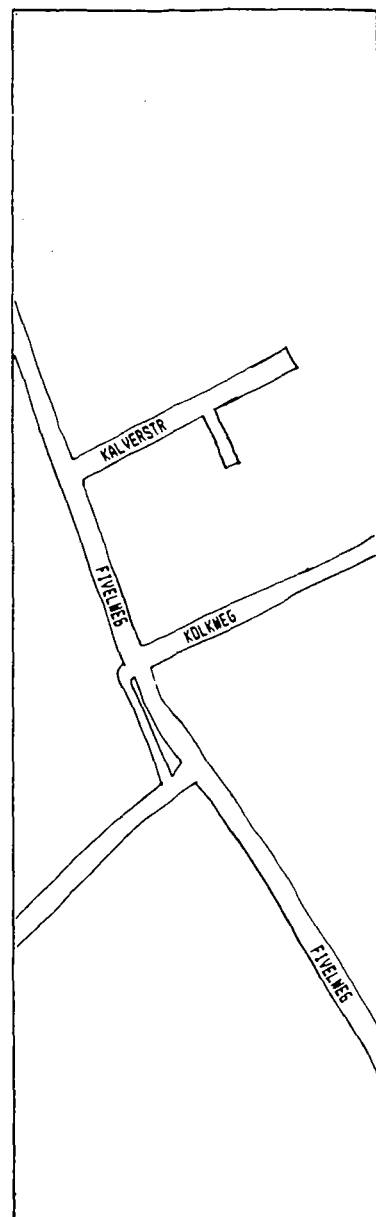
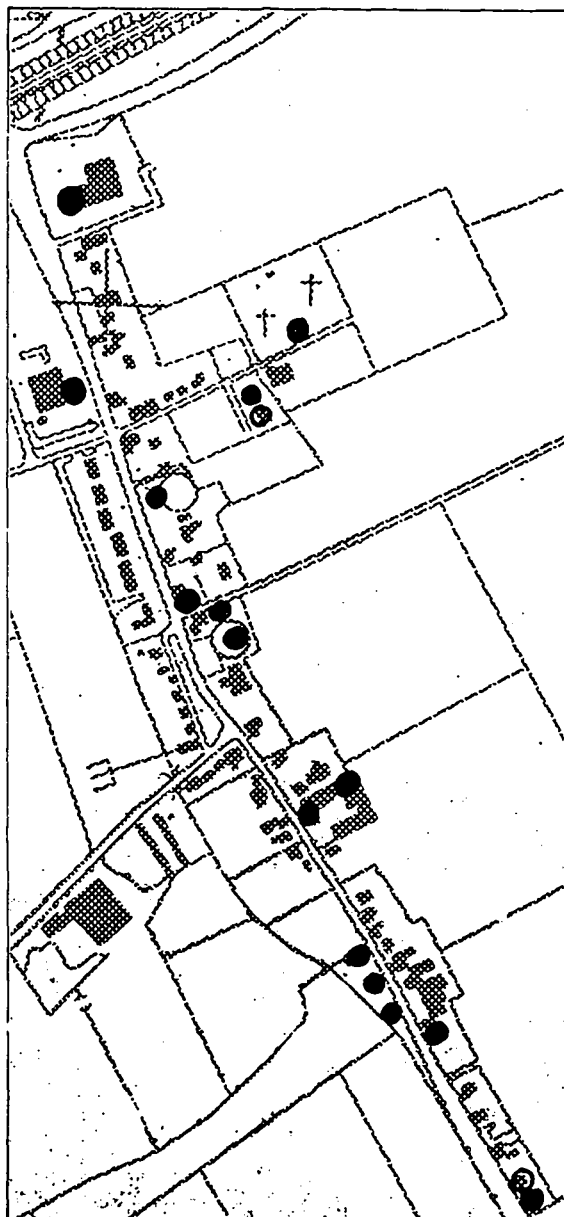
GEINVENTARISEERDE OBJECTEN

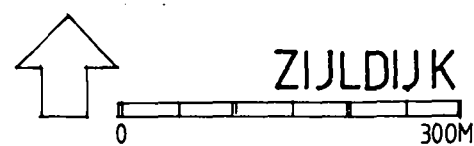
0 300M

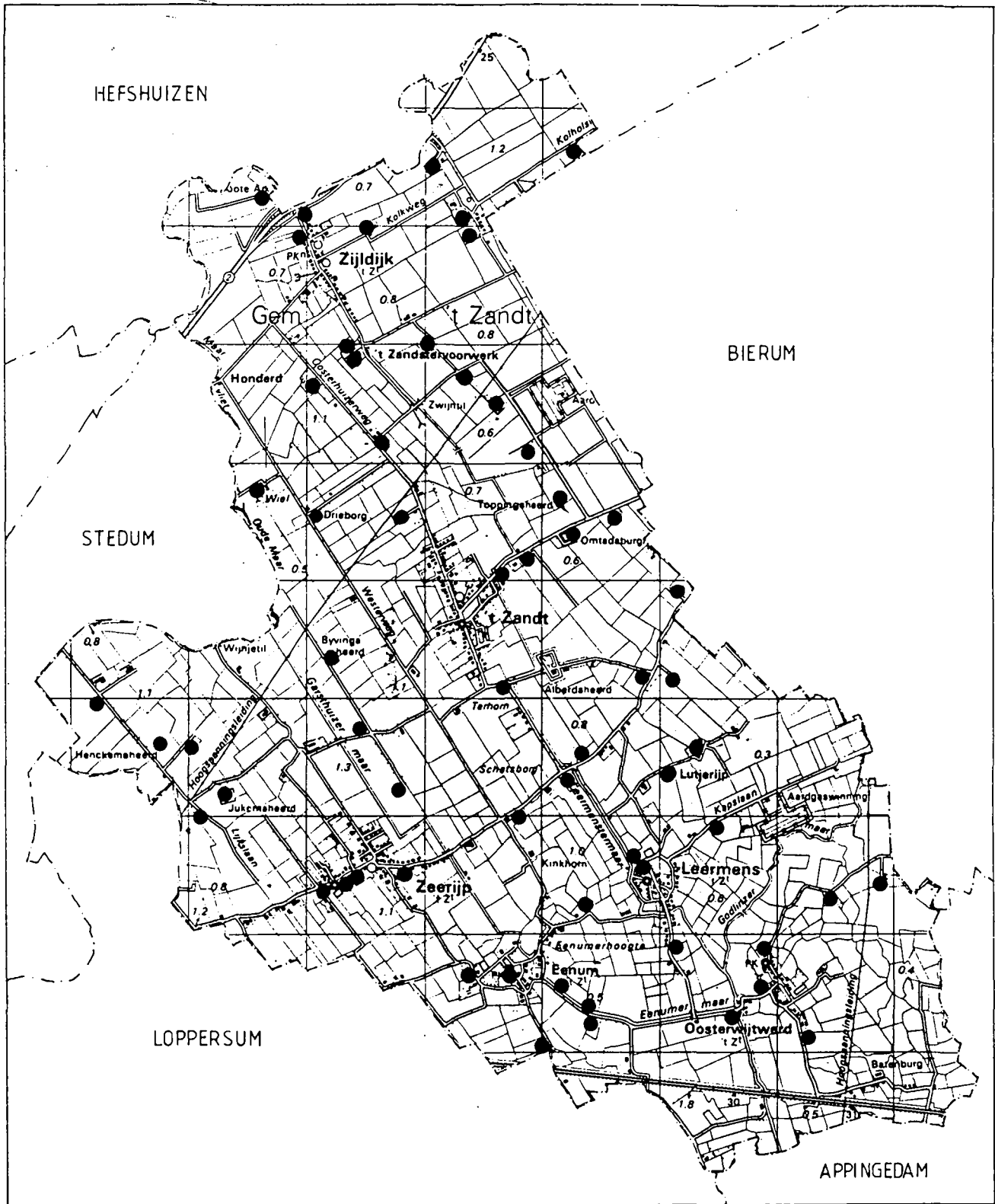
ZEERIJP

GEINVENTARISEERDE OBJECTEN

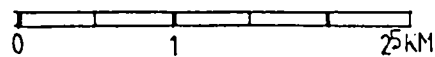

GEINVENTARISEERDE BOERDERIJEN

GEMEENTE
'T ZANDT

Literatuurlijst

- Boer, J. de, Dorpen in Groningen. Provinciale Planologische Dienst van Groningen, 1987.
- Fysische geografie, botanie en ornithologie. Stedum-Loppersum. Provinciale Planologische Dienst van Groningen, 1985.
- Hartsema, D. en Mollema, W. Met de boderijsers naar Groningen. Bedum, 1987.
- Hofstee, E.W., Groningen van grasland naar bouwland 1750-1930. Wageningen, 1985.
- Keijer, E.J., 't Zandt in oude ansichten. Europese bibliotheek. Zaltbommel, 1974.
- Meijering, J.J. en A. Spakman. Archeologische en cultuurhistorische terreinen in de provincie Groningen. Provinciale Planologische Dienst van Groningen, 1985.
- Nijhoff-Meijer, T.K., Zijldijk tot 1968. Kolhol, 1968.
- Provinciale almanak voor Groningen 1985.
- Raamplan waterwegen provincie Groningen. Provincie Groningen, 1978.
- Roeleveld, W., The Groningen coastal area. Amsterdam, 1974.
- Schroor, M., De landelijke lijn. Kavelpatronen en lineaire elementen in het Groninger landschap, cultuurhistorisch bekeken. Provinciale Planologische Dienst van Groningen, 1987.

Kaarten

- Gemeente atlas van de provincie Groningen 1867. Kuyper, J., Leeuwarden-Hugo Suringar.
- Kaart van alle bevaarbare vaarten en kanalen in de provincie Groningen, 1:100.000
- Topografische kaart 1853, 1:50.000.
- Topografische kaart 1905, 1:25.000.
- Topografische kaart 1933, 1:25.000.